

Людмила Миколаївна Фальковська,
старший викладач кафедри соціальної та практичної психології,
Житомирський державний університет імені Івана Франка,
вул. Велика Бердичівська, 40, м. Житомир, Україна

КОНСТРУКТ СПРАВЕДЛИВОСТІ ЯК МЕХАНІЗМ РЕГУЛЯЦІЇ ПОВЕДІНКИ

Стаття присвячена аналізу справедливості як конструкту, що представляється нами у якості психологічного механізму регуляції поведінки. Доцільність психологічного вивчення справедливості як конструкту продиктована, з одного боку, можливістю використати для цього об'єктивно валідний емпіричний прийом – метод репертуарних ґраток (Дж. Келлі), з другого боку, пошуків інтересу вітчизняної психології до внутрішніх механізмів регуляції соціальної поведінки, на відміну від нещодавно таких популярних зовнішніх, по суті управлінських механізмів.

Ключові слова: відчуття справедливості, конструкт «справедливо/несправедливо», внутрішній механізм регуляції поведінки, оцінювання, прийняття рішення, вчинок.

Постановка проблеми. Справедливість як конструкт, семантичне ядро якого здатне описати різноманітні види поведінки, є важливою складовою економічних, політичних, моральних, правових та інших соціальних відносин. Завдяки дотриманню умов справедливості ці відносини здатні існувати та розвиватись, влаштовуючи обидві сторони соціальних відносин. Теорія суспільного договору (Т. Гоббс, 1651; Дж. Локк, 1689; Ж.-Ж. Руссо, 1762) ще у XVII – XVIII ст. запропонувала головний принцип у важливій історичній ідеї – легітимний державний орган повинен бути отриманим за згодою керованих.

Однак останні дослідження у царині антропології, етології та зоопсихології, представлені С. Броснан та Ф. де Ваалем [1; 5], експериментально підтверджують існування відчуття справедливості серед більшості соціальних тварин, яке яскраво виявляється у їх поведінці та регулює її. Виходячи з того, що поведінка – це взаємодія усіх живих істот із навколишнім середовищем, яка опосередкована їх внутрішньою, психічною активністю, ми маємо підстави припустити, що у конструкта справедливості є філо- та онтогенетична передісторія, яка має низку соціо-природних механізмів регуляції поведінки.

Насправді, багатовекторність предметного поля справедливості знаходить своє відображення у численних науково-прикладних напрямках його вивчення. Зокрема, у *філософії* з прадавніх часів шукали загальнолюдський характер та моральний зміст справедливості, нині прагнуть описати її сутнісні засади як наукової категорії. В царині *економіки* справедливість розглядається у зв'язку із ефективністю виробництва та розподілення благ, у *праві* – зі проступком та мірою покарання за нього; у *політиці* – з наявністю її у контексті прав, свобод та ідей, у *психології* – з системою уявлень, умовами розвитку соціальних контактів тощо.

Специфіка розуміння справедливості та жвавий інтерес до неї у багатьох дискурсах означає, що її зміст не є безумовним та абсолютним.

Справедливість, наприклад, визначається як *відчуття*, пов'язане із сприйняттям людиною себе у спілці з іншими; як певна *здатність* індивіда до оцінки людей та соціальних відносин; як *ідея, ідеал*, якого прагне людство; як *принцип*, відповідно якого людина живе, діє, вмирає. Відтак, з давніх часів і донині відсутнє універсальне бачення справедливості, яке було б придатним у готовому вигляді для застосування та доречним у кожному окремому життєвому випадку чи ситуації.

Справедливість – будь то поняття чи категорія, феномен чи ідея є таким парадоксальним явищем, яке, з одного боку, всім відоме, а з другого – не завжди є збагненим у строгому гегелівському сенсі (в об'єктивно-означеному понятті). Друга сторона її парадоксальності стосується того факту, що переживання справедливості ніби дрімають (не усвідомлюються та не рефлексуються особистістю) доти, доки не настає відчуття несправедливості, що спонукає одразу діяти, змінити ситуацію у бік справедливості, чітке усвідомлення якої нарешті актуалізується соціальним суб'єктом. Отже, очевидним постає факт, що справедливість регулює поведінку в усіх сферах життя, але як його вивчити, емпірично виявити – це питання, яке ми спробуємо підійняти у своєму дослідженні.

Дослідження справедливості в соціальній психології представлене переважно у публікаціях зарубіжних психологів (М.І. Воловікова, 2001; О.О. Голинчик, 2003; О.О. Гулевич, 2003, 2007, 2010; К. Муздибаєв, 1992; Л.М. Сосніна, 2006; M. Deutch, 1980; E. Kagan, 1990; M. Lerner, 1974, 1975, 1978; G. Mikula, 1997, 2000; J. Miller, 1990; L. Skitka, 2003 та ін.). В межах згаданих досліджень справедливість вивчалась переважно як система побутових уявлень з аналізом її індивідуальних відмінностей, впливу соціальних чинників на її інтерпретацію за різних історичних та культурних умов, аналізувались стратегії її відновлення та встановлені кореляційні зв'язки з різними соціальними феноменами.

У роботах вітчизняних психологів, присвячених соціально-психологічній регуляції поведінки, справедливість описана як одна із умов механізму легітимації правових норм (поряд із перцептивним та мотиваційним механізмами) в нормативно-правовій регуляції поведінки особистості (К.П. Гавриловська, 2008), як емпірично виявлений конструкт масової свідомості у ставленні до держави (Н.В. Хазратова, 2004), як соціально-психологічний механізм регуляції правової поведінки молоді [2].

Дослідження вказують на те, що особистість постає одночасно і суб'єктом і об'єктом процесу регуляції поведінки, виявляючи в регуляції її зовнішню та внутрішню складові. Водночас гуманістичні традиції у сучасній психології підкреслюють цінність суверенності особистості, а питання про втручання у її життя викликає низку етичних міркувань щодо зовнішньої (соціальної) регуляції поведінки, щодо її форм, меж, припустимості її цілей, засобів та прийомів. У зв'язку із цим, вкрай актуальним є питання вивчення внутрішніх механізмів регуляції поведінки особистості, які обумовлюють та визначають свідомий особистісний вибір вчинку.

Мета статті полягає у обґрунтуванні доцільності вивчення справедливості як конструкту, який є внутрішнім механізмом регуляції поведінки особистості.

Виклад основного матеріалу дослідження. Виходячи з того, що формування уявлень про справедливість окремою особистістю чи групою «страждає» на багатовимірність її принципів, неясними є шляхи, способи та соціально-культурний контекст формування цих уявлень, очевидно постає необхідність аналізу рівнів розуміння справедливості та особливостей регуляції на кожному із них. Вслід за В.М. Шаповал (2010), пропонуємо виокремити такі рівні розуміння справедливості: ірраціональний (відчуття справедливості, архетипи, «віра у справедливий світ» (M. Lerner, 1980), «чутливість до несправедливості» (C. Dalbert, L. Montada, & M. Schmitt, 1987, J. Maes, 1994; S.M. Schwartz, 1992), раціональний (розуміння справедливості, конструкт справедливості/несправедливості тощо) та надраціональний (ідеї, смисли, цінності, інтуїція тощо). Спробуємо проаналізувати всі зазначені рівні розуміння справедливості з точки зору їх внутрішньо-регулятивних можливостей та прогнозування найбільш оптимальних умов для їх втілення у поведінці.

Ірраціональні складові розуміння справедливості в регуляції поведінки. Дослідження С. Броснан та її співавтора Ф. де Вааля із університету Еморі в Атланті (США), що тривали близько десяти років, дозволили знайти відповідь на питання наскільки часто та сильно різні кооперативні види тварин (примати, слони, собаки, і, навіть, ворони) реагують на несправедливість. Відчуття справедливості виявилось

властивим тільки тим видам приматів і ссавців, яким постійно доводиться контактувати і співпрацювати з іншими особинами, не пов'язаними з ними родинними зв'язками (вченим вдалося знайти зачатки відчуття справедливості у соціальних мавп – шимпанзе, бонобо і макак, але не у приматів, що ведуть усамітнений спосіб життя – орангутангів і мавп-саймірі) [1].

Однак, як вказують науковці [5], людина може добровільно віддати або поділитися отриманими ресурсами в тому випадку, якщо вона має наразі більше зиску, ніж його союзник або партнер – саме це вміння майже не зустрічається серед тварин і воно властиве тільки людям та вищим приматам. Як зазначає С. Броснан, здатність прогнозувати отримання довгострокової вигоди від постійних взаємин з партнером вимагає не тільки здатності мислити про майбутнє, але і вміння контролювати себе. «Багато соціальних тварини вміють розпізнавати несправедливість, якщо вони самі отримують менше, ніж їх партнер, але дуже невелика кількість видів змогло зробити "стрибок" до другої частини цього вміння, без якого повноцінне відчуття справедливості не можливе», – наголошують науковці [5, с. 320].

Як зазначають дослідники [1, 5] відчуття справедливості притаманне навіть однорічним дітям: їх *уміння неупереджено оцінювати вчинки* інших людей виникали завдяки тому, що ця здатність була необхідною умовою нормального функціонування довгострокових взаємин з іншими особинами в зграї або групі наших далеких предків та сприяла самому оптимальному розподілу ресурсів і максимальному їх виживанню.

Закарбовані у колективному несвідомому архетипні образи справедливості, їх універсальні та унікальні сторони, збережені в культурах усіх без виключення народів світу, засвідчують не тільки прототипні уявлення про справедливість, а й регламентують, певним чином регулюють поведінку людей в усі історичні епохи та часи через страх бути покараним (відплата справедливості); через звеличення духу людини у моральних чеснотах – у милосерді та прощенні, жертвовності та аскетизмі (міжособистісна справедливість); через народну мудрість, яка засвоюється як імператив (дистрибутивна та процедурна справедливість).

Індивідуально-своєрідні форми чуттєвого ірраціонального ставлення до справедливості/несправедливості, що виявляють себе у феноменах «віри у справедливий світ» та чутливості до несправедливості також регулюють та задають вектор поведінки особистості, яка виявляє себе у: прийнятті міфу про звалтування (С. Tabone, P. Pardine, J. Salzano, 1992); приписуванні відповідальності жертві за злочин чи нещасний випадок; оцінці хворих людей; ставленні до зірок; оцінку виконаного завдання тощо (О.О. Гулевич, 2007).

Надраціональний, екзистенційно-ціннісний рівень переживання справедливості передбачає, на

наш погляд, аналіз таких її крайніх (в сенсі їх усвідомленості) психологічних складових як: смислові утворення та інтуїція (як згорнуте, вторинно раціональне знання). Три рівня смислової регуляції, виокремленні Д.О. Леонтєвим (1999), по-різному виявляють сутність справедливості. Перший рівень смислової регуляції забезпечується особистісними смислами і смисловими установками конкретної діяльності, які впливають і на свідомість, і на діяльність. Другий рівень – смислові конструкти та диспозиції, які проявляються в ефектах особистісно-смислової та установочно-смислової регуляції. Вищий рівень системи смислової регуляції утворюють особистісні цінності, які є смислоутворюючими відносно всієї решти структур. Особистісні цінності у житті суб'єкта є незмінним і стійким джерелом смислоутворення, автономним по відношенню до конкретних ситуацій взаємодії суб'єкта зі світом, а тому є не гнучким і тому малоефективним при необхідності швидко прийняти рішення.

Раціональний рівень розуміння справедливості. Засвоєння особистістю власного досвіду переживання справедливості/несправедливості у процесі соціального розвитку призводить до формування такого ментального утворення як персональний конструкт – класифікаційно-оціночного еталону, що перевіряється суб'єктом на власному досвіді. Людина конструює реальність (тлумачить її), будуючи систему конструктів, всередині якої ці факти набувають сенсу.

Метод, що дозволяє вивчати унікальну картину світу особистості шляхом ідеографічної процедури, здобув наукове визнання та має широке застосування не тільки у психології – метод репертуарних ґраток Дж. Келлі [3] дозволить вивчити внутрішні раціональні механізми прийняття рішення у непростих життєвих ситуаціях. Конструкт справедливості є проникним, оскільки він виходить за межі нормативно-правових ситуацій і охоплює всю соціальну сферу відносин та є суперординатним, оскільки презентує найважливіші смислові утворення, значимі цінності,

ЛІТЕРАТУРА

1. Де Вааль Ф., Истоки морали: В поисках человеческого у приматов *The Bonobo and the Atheist In Search of Humanism Among the Primates* / Франс де Вааль – М.: Альпина non-фикшн, 2016. – 376 с.
2. Фальковська Л.М., Роль конструкта справедливості в регуляції правової поведінки / Л.М. Фальковська // Проблеми політичної психології : зб. наук.праць. – К. : Міленіум, 2014. – Вип. 1 (15). – 408 с. – С.127 – 136 с.
3. Франселла Ф., Баннистер Д. Новый метод исследования личности: Руководство по репертуарным

які відзначаються стабільністю та опірністю змінам у соціальній ситуації.

Функціонування конструкту справедливості як механізму регуляції поведінки полягає у 1) оцінюванні *ситуації* на рахунок її справедливості/несправедливості «щодо мене» та «щодо інших»; 2) аналізі *своїх найважливіших взаємин* шляхом порівняння того, що особистість вкладає у них і що має натомість; 3) пошук способів урівноважити систему взаємин, виходячи із власних уявлень (конструктивних – обговорення, розв'язання, укладання прийнятних угод тощо та неконструктивних – зменшення свого внеску (у побуті – байдужість, ігнорування, бойкот, зрада тощо, у виробництві – запізнення, крадіжки, несумлінне виконання обов'язків тощо), збільшуючи віддачу (понаднормова робота, жертвність тощо) та припиняючи взаємини)[4]; 4) побудова нових стратегій та тактик поведінки з метою посилення готовності до раціонального врегулювання зрушень ситуації не на користь справедливості.

Отже, зважена, раціонально представлена позиція є менш хиткою та незалежною від зовнішніх обставин, аніж ірраціональна та надраціональна. Переживання несправедливості у випадку раціонального конструктивного аналізу ситуації відходить на другий план, а тому забезпечує більш адаптивне поведіння у ситуації несправедливості. Априорне бачення світу як далеко не справедливого теж забезпечує від багатьох ризиків, бо немає потреби у низці захисних механізмів, що дезадаптують і блокують поведінку; є чітке усвідомлення меж можливого (відсутність ілюзій); є можливість раціонального вибору найоптимальнішого варіанту дії з актуалізованого власного досвіду тощо.

Перспективи подальших розвідок нашого дослідження бачимо у розробці теоретичної моделі, її моделюванні та емпіричній перевірці функціонування конструкту справедливості як механізму регуляції поведінки.

личностным методикам / Ф.Франселла, Д.Баннистер: Пер. с англ. / Общ.ред. и предисл. Ю.М. Забродина и В.И. Похилько. – М.: Прогресс, 1987. – 236 с.

4. Хьюсман Р. Фактор справедливости, или И это после всего, что я для тебя сделал...: научно-популярная литература / Р. Хьюсман, Д. Хэтфилд. – М. : Знание, 1992. – 96 с.

5. Brosnan S. F. Evolution of responses to (un)fairness / S.F. Brosnan, F. B. M. de Waal. – Science 17 Oct 2014. – P. 314-321.

REFERENCES

1. Waal, de Frans (2016). *Istoki morali: v poiskakh chelovecheskogo u primatov [The Bonobo and the Atheist*

In Search of Humanism Among the Primates]. Moscow: Al'pina non-fikshn [in Russian].

2. Falkovska, L. M. (2014). Rol konstrukta spravedyvosti v rehuliatcii pravovoi povedinky [Role of construct of justice in the regulation of legal behaviour]. *Problemy politychnoyi psykholohiyi – Problems of political psychology: Collection of Scientific Papers, 1*, 127-136 Kyiv: Milenium [in Ukrainian].

3. Fransella, F. & Bannister, D. (1987). *A new method to study personality: Guide to the repertoire individ-*

ual methods: translation from English. (Zabrodin Yu. M. & V. I. Pokhylko Trans.). Moscow: Progress [in Russian].

4. Huisman, R. (1992). Faktor spravedyvosti, ili "I eto posle vsego, chto ya dlya tebya sdela..." [Factor justice, or "This is, after all I've done for you..."]. Moscow: Knowledge [in Russian].

5. Brosnan, S. F. & de Waal, F. B. M. (2014). *Evolution of responses to (un)fairness* [in English].

*Людмила Николаевна Фальковская,
старший преподаватель кафедры социальной и практической психологии,
Житомирский государственный университет имени Ивана Франко,
ул. Большая Бердичевская, 40, г. Житомир, Украина*

КОНСТРУКТ СПРАВЕДЛИВОСТИ КАК МЕХАНИЗМ РЕГУЛЯЦИИ ПОВЕДЕНИЯ

Статья посвящена анализу справедливости как конструкта, который представляется нами в качестве психологического механизма регуляции поведения. Целесообразность психологического изучения справедливости как конструкта продиктована, с одной стороны, возможностью использовать для этого объективно валидный эмпирический прием – метод репертуарных решеток (Дж. Келли), с другой стороны, оживлением исследовательского интереса отечественной психологии к внутренним механизмам регуляции социального поведения, в отличие от недавно таких популярных внешних, по сути управленческих механизмов. В статье отмечается, что в зависимости от понимания справедливости личностью или группой будет реализоваться та модель поведения, которая приведена в максимально возможное соответствие между требованиями общества и их собственными интересами. Важен не только процесс осмысления справедливости, но и то его значение, что делает, в результате, этот конструкт функциональным, эффективным. В условиях его осознания, принятия, смысл справедливости выступает в роли внутреннего императива, определяющего должным образом поступки как вполне осознаваемые и зрелые. Исходя из того, что формирование представлений о справедливости отдельной личностью или группой «страдает» на многомерность ее принципов, неясными есть пути, способы и социально-культурный контекст формирования этих представлений, очевидно возникает необходимость анализа уровней понимания справедливости от иррациональных (архетипы, «вера в справедливый мир» и «чувствительность к несправедливости»), сверхрациональной (идеи, смыслы, интуиция, ценности) и рациональных (конструкт массовой и индивидуальной сознания) образований. В ходе теоретико-эмпирического исследования доказано, что биполярная ось – конструкт, служит шкалой оценки ситуации, в которых находится личность, как справедливой или несправедливой по отношению ко всем сторонам взаимодействия, участвует в принятии решения об их дальнейшем поведении, а потому регулирует взаимоотношения. Возможность и прочность этих отношений будут определяться тем, насколько устраивает сконструированный на уровне здравого смысла баланс между полюсами «справедливо-несправедливо». Как форма рационального обобщения, как определенного вида целостность, в рамках которой личность (группа) осознает себя в мире, конструкт справедливости проявляется при наличии следующих четырех признаков: ситуация, стороны-участники, где одна позиционирует себя ущемленной и другая – заинтересованной в развязке ситуации в свою пользу. С целью изучения справедливости как конструкта, необходимо смоделировать все четыре признака в ситуациях, предложенных для оценивания, поэтому наиболее релевантным поставленной цели будет применение «метода казусов».

Ключевые слова: чувство справедливости, «отвращение к несправедливости», конструкт «справедливо / несправедливо», внутренний механизм регуляции поведения, нормативно-правовая ситуация, оценка, принятие решения, поступок.

*Liudmila Falkovska,
senior lecturer, Department of Social and Applied Psychology,
Zhytomyr State University named after Ivan Franko,
40, Velyka Berdychivska Str., Zhytomyr, Ukraine*

CONSTRUCT OF JUSTICE AS A MECHANISM OF BEHAVIOUR REGULATION

The article deals with the concept of justice, as a construct which is considered as a psychological mechanism of behaviour regulation. The relevance of the research can be explained, on the one hand, by the possibility of using the objectively valid empirical method – the repertory grid technique (RGT or RepGrid) by J. Kelly, on the other hand, by the renewal of the research interest of the national psychology in the internal mechanisms of social behaviour regulation, in contrast to the popular external, essentially administrative mechanisms. According to the understanding of justice by an individual or a group of people, there will be implemented such model of behaviour which is brought into the

highest possible compliance between the demands of the community and their own interests. The important thing is not only the process of understanding justice, but also its meaning, which makes this construct functional, efficient. In the theoretical and empirical research, it has been proved that the construct is a bipolar axis that evaluates situations, in which a personality is involved, as fair or unfair ones towards all interaction parties; it takes part in making decisions about their future behaviour and thus, regulates further relations. Possibility and strength of this relationship will be determined by the level of satisfaction with the balance between “fair-unfair”, at the level of common sense. As a form of rational synthesis as a certain kind of integrity in which a person (group) realises his/her (its) place in the world, the construct of justice manifests itself due to the presence of four characteristics: the situation, interaction parties, the party that is considered as deprived one and the interaction party that is interested in solving a situation in its favour. In order to study justice as a construct, it is necessary to simulate all four features, so using “critical incident method” will be the most relevant for this aim.

Keywords: sense of justice, disgust for injustice, construct “fair / unfair”, the internal mechanism of behaviour regulation, legal and regulatory situation, assessment, decision-making, action.

Подано до редакції 08.04.2016
